

ІСТОРИЧНА КОНЦЕПЦІЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Загальна схема історії українського народу, запропонована і обґрунтована М. Грушевським в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., добре відома спеціалістам, оскільки вона стала підставою для курсу історії України в середніх і вищих навчальних закладах держави. Тому нас передусім цікавитиме науково-теоретична інспірація творчості українського історика. Спробуємо з'ясувати джерела його наукового світогляду, звернувши увагу на розвиток і здобутки історичної думки народів Східної Європи (включаючи у це поняття весь регіон на схід від Лаби (Ельби)), більшість яких перебували у подібних до українського народу суспільно-політичних обставинах. Останні ставили приблизно однакові завдання перед національними історіографіями: генетично представити історичну долю власного народу, аби обґрунтувати його національно-політичні права в новочасному світі.

Ідеї людських прав, демократії і гуманності, невідворотного прогресу суспільства, які з подачі Просвітництва поступово і неухильно утверджувались у суспільній свідомості європейців, формували уявлення про новий світопорядок, покликаний реалізувати ці ідеї на практиці. Не випадково у ХХ ст. європейські народи ввійшли у всеозброєнні численних соціальних ідеологій, що накресливали ті чи інші засоби втілення в життя цих ідей — від соціалізму і комунізму у всіх їх відтінках до радикального націоналізму і фашизму. Найповніше, як нам видається, вказав тоді на загальну тенденцію роздумів кращих мислителів ХІХ — початку ХХ ст. чеський філософ і політик Т. Г. Масарик, який на зламі двох століть підкреслював, що всі визвольні прагнення людства від часу Ренесансу і Реформації, — включаючи політичні, соціальні, економічні, національні тощо, — є в сутності поширенням і реалізацією ідей Гуманності¹.

Для східноєвропейського регіону початку ХХ ст. характерним було надзвичайно складне переплетення національно-політичних, соціально-господарських і релігійно-культурних суперечностей. Це важливо пам'ятати при реконструкції ідейно-політичного життя, для якого було властивим строкате змішання різноманітних соціально-політичних доктрин, часом докорінно відмінних у розумінні мети і шляхів гуманізації суспільства. При всій багатобарвності соціально-політичних процесів, одним із провідних об'єднуючих чинників суспільної свідомості було формування національних ідеологій, що віддзеркалювали творення новочасної (модерної) нації. Як відзначав Т. Г. Масарик, тогочасні ідеологи поневолених народів сприймали національну ідею в соціальній оболонці: народ є чимсь більшим, ніж нація, і така „народність“ уявлялася як суспільний ідеал². Реалізацію „народного ідеалу“ більшість національних діячів вважали законною вимогою загальнолюдського поступу. Політичні цілі всіх поневолених народів Східної Європи були вже окреслені. Вони засвідчували праг-

¹ Масарик Т. Г. Идеали гуманности. Львів, 1902. С. 3-4.

² Там само. С. 8.

нення до повної незалежності або широкої культурної автономії в рамках федеративних державних об'єднань.

На початку ХХ ст. національні рухи досягнули значного розмаху і консолідації, як із огляду на загострення суспільно-політичних суперечностей у панівних імперіях Центрально-Східної Європи, — Німеччині, Австро-Угорщині і Росії, так і внаслідок назрівання зовнішньополітичного конфлікту між цими імперіями. Така ситуація ставила перед інтелектуальною елітою національних рухів складні запитання щодо соціальних і політичних орієнтирів. У цих умовах історія перетворювалась у могутній засіб формування національної свідомості. Історіографія, як і на початку ХІХ ст. у період романтизму, опинилась під сильним впливом і всеосяжним тиском політики та ідеології.

Водночас слід підкреслити, що кінець ХІХ — початок ХХ століття став періодом глибокого інтелектуального перелому у світобаченні, який мав значний вплив і на історичну науку. Йдеться про важливий зворот у філософії і науці, пов'язаний із кризою позитивістської картини світу і залученням до наукового світогляду неокантіанських підходів, котрі змістили центр ваги в суспільному пізнанні і розумінні соціальних явищ на суб'єктивний бік людської діяльності. Методологічні дискусії, що відбулись у Європі на зламі ХІХ-ХХ ст., мали величезний вплив на історичну думку, зокрема, її переорієнтацію з механістично-еволюціоністських позицій позитивізму на індивідуалістично-культурницькі зразки неокантіанства³. Ця переорієнтація виявилась не стільки в переході всіх істориків і теоретиків на неокантіанські позиції, скільки в намаганнях синтезувати численні нові суб'єктивні теорії та науково-пізнавальні здобутки позитивізму, історичного матеріалізму і німецької історичної школи, а також конкретних соціальних і гуманітарних наук.

Усі ці складні процеси можна охарактеризувати, як початок переходу від класичної до модерністської історіографії. Остання, — хоча й набувала різноманітних відтінків, — все ж, на відміну від першої, стверджувала, що людські діяння можна зрозуміти і пояснити не через окремих осіб, ідей або подій, а за допомогою пізнання соціальних і культурних процесів, які є твором людських мас. Тільки така історія може дати задовільні, науково обґрунтовані відповіді на питання: що було? чому було?⁴

Суспільно-політичні та інтелектуальні умови вказаного періоду спричинили витворення в національних історіографіях двох провідних теоретичних течій. Перша наслідувала традиції переосмисленого в нових умовах позитивістського соціологізму, який у багатьох історіографіях розгалужився на т. зв. „народницький“ і „державницький“ напрями. Для цієї течії характерним було збереження зв'язку історії з іншими природничими і соціальними науками, опора на їх пізнавальні здобутки, прагнення збе-

³ Докл. див.: *История буржуазной социологии XIX-XX века*. М., 1979. С. 143-163; *Историкография истории нового времени стран Европы и Америки*. М., 1990. С. 334-343 та ін.

⁴ *Barraclough G. Main Trends in History*. New-York, 1979. P. 25-33; *Iggers G. G. New Directions in European Historiography*. Middleton, 1984. P. 19-30; *Wrzosek W. Historia-Kultura-Metafora: Powstanie nieklasycznej historiografii*. Wrocław, 1995. S. 140-143.

регті самостійність і незалежність науки від політики та ідеології. Друга течія, що зазнала впливу суб'єктивно-інтуїтивних пошуків, навіязувала до неповторних та індивідуальних духовно-культурних явищ, властивих як кожній особистості, так і груповим „особистостям“ — націям. Виходячи з цих світоглядних позицій (зрозуміло, поданих дуже схематично), її представники розвивали ідею генетичного зв'язку цивілізаційного розвитку європейських народів, відокремлюючи і виділяючи окремих народ-націю у неповторний соціально-культурний феномен, якому властиві особливі і виняткові ознаки. Наслідком цього була поява неоромантичної історіографії, котра під тиском політики та ідеології абсолютизувала своєрідні риси історичного розвитку кожної нації, протиставляла її іншим.

Неоромантична концептуальність або її риси на початку ХХ ст. були властиві більшості історіографій поневолених народів регіону. Вони диктувались прагненням довести „історичність“ певної нації, обґрунтувати її право на рівнозначне трактування в європейській сім'ї народів. Неоромантичні тенденції в історіографії, як ми це намагались показати на прикладі польської історичної думки⁵, визначали відхід від критеріїв науковості та підпорядкування історії національно-політичним інтересам. Ідеалізація минулого власного народу, як свідчить досвід, на перший погляд сприяла зростанню патріотизму, але вела теж — у більш далекосяжному і тривалому наслідку — до поширення настроїв національної винятковості, великодержавності, ксенофобії, врешті — до створення стійких історичних міфів, що вкарбовувалися в історичну свідомість народу у вигляді стереотипів.

Для неоромантиків було характерним відновлення на новій теоретичній підставі романтичних уявлень про минуле. Так, у російській історіографії початку ХХ ст. неоромантичні тенденції виявились у поверненні до „державницьких“ концепцій М. Карамзіна і С. Соловйова, які становили зміст офіційної великодержавної монархічної історіографії. Такі ідеї проводив у своїх працях Д. Іловайський, автор шкільних підручників з історії Росії та 5-томної „Історії Росії“⁶. Ідеалізація російської монархії і держави, надання їм „демократичних“, „народних“ рис, перебільшення творчої ролі російських монархів були характерні для робіт петербурзького історика С. Ф. Платонова, праця якого „Лекції по русской истории“ витримала до Першої світової війни 9 видань⁷. Психічний зміст соціальних і культурних фактів підкреслював у своїх дослідженнях О. С. Лаппо-Данилевський, однак, на практиці це приводило до тих самих „державницьких“ поглядів⁸. За таких умов російський державний фактор сприймався як головний стрижень російської історії, як понадсоціальний чинник, який підпорядковував собі всі інші прояви суспільного життя.

⁵ Див.: *Зашкільняк Л.* Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (до питання про соціальну функцію історії) // *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1993. Вип. 45. С. 36-43.

⁶ *Цамутали А. Н.* Борьба направлений в русской историографии в период империализма. Ленинград, 1986. С. 25-31.

⁷ *Платонов С. Ф.* Лекции по русской истории. Изд. 9-е. Петроград, 1915; *Очерки истории исторической науки в СССР*. М., 1963. Т. III. С. 291-293.

⁸ *Цамутали А. Н.* Борьба направлений... С. 140-150.

У білоруській історіографії неоромантичні віяння прослідковуються у творчості відомого історика культури Вацлава Ластовського, який усе минуле білоруського народу розглядав крізь призму духовної культури. Такий підхід давав змогу будувати дещо довільні схеми розвитку білорусів, пов'язуючи його з „найбільшим і найсильнішим слов'янським племенем“ — кривичів. Останні ж нібито зазнали небаченого політичного і духовного поневолення внаслідок нормансько-руського підкорення і християнізації з Києва, що призвело до поступової втрати кривичами своєї слов'янської ідентичності⁹.

Неоромантичні тенденції були відчутні в угорській історіографії, де наприкінці XIX ст., у зв'язку з 1000-літтям Угорського королівства, з'явилася 10-томна „Історія угорської нації“ за редакцією Ш. Сіладі. Її автори сформували концепцію винятковості угорської нації протягом усього її історичного шляху¹⁰. Не уникли впливу неоромантизму чеська та словацька історіографії, зокрема представлені працями Й. Пекаржа, Ф. Сасінека, Ю. Ботто¹¹. Риси ідеалізації національної історії і некритичного ставлення до джерел були присутні у зрілих працях впливового румунського історика Н. Йорги, особливо в його „Історії румун та їх цивілізації“ (1920)¹².

Яскраві риси неоромантизму на початку XX ст. простежуються в польській історіографії. Слід підкреслити, що навіть знані академічні історики перебували під його впливом. Кредо неоромантизму в історіографії у 1912 р. висловив відомий дослідник В. Собеський, який писав, що історики не потребують „пошуків правди“, завдання історії зовсім інше — „запалювати серця“¹³. Така історія не зважає на реальні факти, не вимагає критичного ставлення до джерел і гіпотез.

Меншою мірою неоромантизм позначився на болгарській, а також на історіографіях прибалтійських і південнослов'янських народів. Це пояснювалося значним впливом на них німецької класичної історії (Л. Ранке), а також політичними обставинами. Хоча і тут помітні елементи романтизації минулого¹⁴.

Проте, неоромантизм не здобув переважних позицій у національних історіографіях східноєвропейських народів, незважаючи на серйозний тиск політичних та ідеологічних чинників. Більшість академічних істориків намагались передусім зберегти і посилити науковий характер історичних досліджень, оновивши і доповнивши методологічний і методичний арсенал творчими здобутками різних шкіл, у тому числі й неокантіанства. Засади науковості зберігали ті дослідники, котрі залишались на позиціях позитивістсько-соціологічного трактування історичного розвитку, збага-

⁹ Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі: Спроба паясьніцельнай кнігалісі ад канца X да пачатку XX ст. Коўна, 1926. Б. I-II.

¹⁰ Историография истории нового времени... С. 448-449

¹¹ Vojtěch T. Česka historioriografie a pozitivismus do roku 1918 // Československy časopis Historický. Praha, 1988. Č. 1. S. 96-97.

¹² История Румынии 1918-1970. М., 1971. С. 315; Историография истории нового времени... С. 460-461.

¹³ Sobieski W. Studia historyczne. Lwów, 1912. S. 55-57.

¹⁴ Зутис Я. Основные направления в историографии народов Восточной Прибалтики (XIX-XX вв.). М., 1955. С. 23-25.

ченого уявленням про роль суб'єктивних, психологічно-духовних чинників у поясненні минулого. За таких обставин можна було надати перевагу чи то матеріальним, чи то духовним явищам, але при незмінному врахуванні і перших, і других. Найголовнішим залишалось визнання об'єктивності реального історичного минулого і процесуального розгортання історичних явищ.

Друга течія, що розвинулась на ґрунті позитивізму, історичного матеріалізму і німецької історичної школи, принесла низку змістовних евристичних концептуальних моделей історичного розвитку, головним завданням яких було зберегти і посилити науковість історії, обмежити впливи на неї позанаукових чинників. При значній подібності поглядів багатьох прихильників соціологічної історії, — яка свої джерела знаходила у позитивістській соціології, а потім у працях видатних соціологів і філософів К. Маркса, Ф. Тьонніса, Е. Дюркгейма, М. Вебера, Г. Зіммеля та інших, — східно-європейські історіографії витворили ряд оригінальних історіософських концепцій, котрі тою чи іншою мірою спирались на досягнення європейської наукової думки.

Серед таких вагомих досягнень слід згадати впливову „російську історичну школу“, представники якої — М. Ковалевський, П. Виноградов, М. Кареев, І. Лучицький та інші — поширили в Росії наприкінці ХІХ ст. т. зв. „соціологічне мислення“, що давало змогу будувати синтетичне уявлення про минуле¹⁵. Особливо змістовними були міркування М. Кареева, про історію як єдиний і поступальний процес, у якому визначну роль відіграють психологічні і соціальні чинники, що нерозривно взаємодіють у житті всіх народів¹⁶. Оригінальна історіософська доктрина була створена іншим російським істориком і політиком П. Мілюковим, який пропонував вивчати „історію як культуру“, підсумок усіх галузей людської діяльності — економічної, політичної, соціальної, моральної, релігійної і т. д., які, у свою чергу, поєднуються в межах суспільного життя, але в рамках певної державності¹⁷. Зведення всієї соціальності у підсумку до державності було традиційною ознакою російської історіографії.

Оригінальність була притаманна науковій творчості румунського історика Александру Димитріса Ксенополя. Його праці, зокрема „Основні принципи історії“ (1899) і „Теорія історії“ (1908), були добре знані в Європі. Концепція А. Ксенополя своєрідно поєднувала ідеї позитивізму і неокантіанства. У центрі історичного процесу автор поставив народ, однак обмежив його розвиток наявністю видатних індивідуальностей, здатних вловити провідні ідеї часу і згуртувати навколо них широкі маси¹⁸.

Помітний вплив на сучасників у Східній Європі мали історіософські погляди чеського філософа, соціолога і політика Т. Г. Масарика. Його схема еволюції чеської нації поза соціологічним підходом передбачала орієнтацію матеріальних і духовно-культурних чинників на загальнолюдські іде-

¹⁵ Мязгов Г. П. „Русская историческая школа“: Методологические и идейно-политические позиции. Казань, 1988. С. 5, 87-91.

¹⁶ Докл. див.: Золотарёв В. П. Историческая концепция Н. И. Кареева: Содержание и эволюция. Ленинград, 1988. С. 34-40, 51-53 та ін.

¹⁷ Дамутали А. Н. Борьба направлений... С. 180-195 та ін.

¹⁸ Историография истории нового времени... С. 459.

али гуманності, які зумовлювали постійний поступ не тільки окремих народів, але й людства загалом. Справжній прогрес соціуму в такому випадку ототожнювався з гуманізацією як окремої особи, так і будь-якої соціальної спільноти. „Кожна нація має рівне право реалізувати в собі людськість...“, — підкреслював вчений¹⁹. Віддаючи в соціальному житті перевагу духовно-психологічним явищам, Т. Г. Масарик рішуче заперечував проти мислення „історичними категоріями“, з позицій історичної мегаломанії („якщо ми мали велике минуле, то ми — великий народ!“). Досвід минулого, — писав він, — не надається для сучасності, яка докорінно відрізняється від старих часів²⁰. Найважливішим змістом його історіософської доктрини був зв'язок як особи, так і народу-нації з загальнолюдськими ідеями гуманності і, як наслідок, універсалістське трактування історії.

Історіософська концепція М. Грушевського також спиралася на соціологічне розуміння історії. Вона знайшла конкретне втілення в низці його синтетичних праць, починаючи з „Історії України-Руси“ і закінчуючи „Все-світньою історією“ та „Історією української літератури“. Методологічні погляди українського вченого визначались своєрідним поєднанням просвітницько-романтичних, соціологічно-позитивістських та неокантіанських ідей, у центрі яких перебувала категорія „народу-нації“ як головної етносоціальної спільноти²¹. Слід підкреслити, що, на відміну від романтизму, категорія „народу“ у Грушевського радше означала цілість певних ознак, що формуються під впливом природно-географічних, економічних, культурних та інших чинників²². Тому й єдиним підходом до їх вивчення був соціологічний, що дозволяв, — як писав учений, — „спостерігати ті конкретні відносини, в які вступали між собою при зустрічі різні історичні чинники, їх взаємодію і зв'язок, у той час як в інших випадках вони вивчаються більш або менш in abstracto“²³.

Для історіософії М. Грушевського, як і для поглядів кращих представників європейської історіографії початку ХХ ст. було властивим універсалістське розуміння історичного процесу, яке пов'язувало еволюцію окремого народу-нації з загальнолюдським поступом. У 1895 р. він писав, що всі нації прагнуть до оновлення і життя, і це є шлях „морального, розумового і економічного розвитку, розвою свободи і громадської солідарності“²⁴. Це поєднання, близьке до історіософії Т. Г. Масарика, було розвинуте Грушевським у багатьох працях першої чверті ХХ ст. Зокрема, слід згадати його збірник „Наша політика“ (Львів, 1901), у якому він виклав своє розуміння прогресу як односпрямованої культурної діяльності

¹⁹ Масарик Т. Г. Идеали гуманности. С. 8.

²⁰ Maschoves M. Tomáš G. Masaryk. Praha, 1968. S. 111-112.

²¹ Докладніше питання методології М. Грушевського ми розглянули у праці „Методологічні погляди М. Грушевського“, яка незабаром повинна з'явитися у збірнику праць Інституту історичних досліджень при Львівському університеті „Україна модерна“.

²² Карась А. Народ та історія в аспекті поглядів Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Львів, 1995. С. 262-263.

²³ Грушевський М. Барское староство: Исторические очерки (XV-XVIII в.). К., 1894. С. III.

²⁴ Грушевський М. Останні романи Г. Сінкевича. Львів, 1895. С. 50.

різних етносоціальних спільнот з метою нагромадження загальнолю-дського культурного капіталу.

Однак, історичний соціологізм М. Грушевського, — на відміну від позитивістського, марксистського та психологічного соціологізму, — протисто-яв будь-яким спробам запровадити однобічність і схематизм у розумінні соціально-історичного процесу. Вчений вважав, що на різних етапах ево-люції соціуму переважний вплив мають різні чинники, і найбільша небез-пека полягає у пристосуванні матеріалу під якісь соціологічні схеми²⁵ (доцільно зауважити, що сам дослідник дотримувався все ж чітко окресле-ної схеми про генезу, еволюцію і трансформації етносоціальної спільно-сті). М. Грушевський був противником історичного монізму (але не холізму) у будь-якому вигляді. Вчений підкреслював, що в соціальному житті діють лише емпіричні закономірності, які заперечують автоматизм і ме-ханічність прогресу. Але саме ці емпіричні біологічні, економічні, психоло-гічні закономірності (закони), на його думку, надають „той ритм, ту за-гальність, котра рішучо виводить соціологію за рамки чисто описових знань, і робить її теж дійсною наукою про певні загальні і постійні тенден-ції і форми соціального розвитку“²⁶.

Ці та ряд інших оригінальних теоретичних положень М. Грушевського уможливили опрацювання синтезу української історії, який поєднав кри-тичну науковість, глибокий документалізм, багатоманітність методики. Можна шукати інші точки зору на історію України, бачити слабкі місця загальної історичної концепції, — вони безперечно є, — але методологіч-ний підхід М. Грушевського і сьогодні приваблює своєю спрямованістю на максимально всебічне вивчення соціальних явищ у їх історичному роз-витку і предметній конкретиці без штучної соціологізації. Така методоло-гія вимагає від дослідника енциклопедичної ерудиції і титанічної працез-датності.

Слід підкреслити ще один важливий момент. Наукова творчість М. Гру-шевського була, без сумніву, інспірована глибоким патріотизмом. Проте вчений не пішов найлегшим шляхом, задовольняючи утилітарні ідеоло-гічні і політичні потреби українського національного руху початку ниніш-нього століття. У наукових студиях він залишався послідовним прихиль-ником наукового критицизму, визнаних наукових методів, об'єктивного і всебічного висвітлення історичних явищ. Він не намагався підігравати національним почуттям, завжди підкреслюючи як світлі, так і темні ас-пекти української історії. Загальновідомі положення його вступної лекції з давньої історії Русі у Львівському університеті 30 вересня 1894 р., у якій він закликав майбутніх істориків України до „неперестанного скептециз-му“, критичного ставлення як до джерел, так і до збудованих на їх підста-ві оцінок²⁷.

²⁵ *Витанович І.* Уваги до методології і історіографії М. Грушевського // Україн-ський історик. 1966. Т. 3. №1-2. С. 47-48.

²⁶ *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). [Прага], 1921. С. 43.

²⁷ *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львів-ському університеті 30 вересня 1894 р. Львів, 1894. С. 8-9.

Ідеї наукової об'єктивності в історичному пізнанні вчений розвивав у багатьох наступних працях і численних виступах. Невдовзі після того, як М. Грушевський очолив Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, на загальних зборах 1897 р. він наголошував на тому, що „Наукове товариство не може бути ареною політики, хоч з яких би похвальних почуть вона не виходила“²⁸. Вчений рішуче відокремлював науку від політики, вважаючи першу особливою формою культурно-пізнавальної діяльності. Можна згадати також спеціальний меморіал НТШ до українських послів у галицькому сеймі та віденському парламенті щодо фінансування товариства (1906 р.), де відзначалося, що праці НТШ засновані на „строго науковій методи“, здобули широке визнання в науковому світі, а це дозволяє говорити про „животворний вплив науки на практичне життя цілої генерації українського народу, піднесення його морального почуття і самосвідомості, які є запорукою досягнення ним рівноправного становища в ряді цивілізованих народів...“²⁹.

У 1918 р., під час бурхливих і драматичних подій українського державотворення, вчений написав одну зі своїх найкращих методологічних статей, у якій виклав бачення ролі історії в сучасному світі — „Історія і її соціально-виховуюче значення“. Думки статті, за визнанням автора, були нав'язні працею над „Всесвітньою історією“. Вчений передбачив перехід науки історії на позиції „історії людства“, тобто взаємозв'язку і взаємовпливу всіх народів і культур у творенні загальнолюдської цивілізації. М. Грушевський зазначав, що історія постійно „переоцінює“ минуле з позицій сьогодення. Тому неодмінною умовою правильної оцінки є судження з точки зору „гуманності, демократичності і соціалістичності“. Нарешті, наукова історія неможлива без відповідної методології, завданням якої є допомогти дослідникові розрізнити загальне і індивідуальне, людство і народ, масу і особистість³⁰. Це розрізнення важливе з огляду насамперед на сенс і мету людських діянь. Поставлені М. Грушевським постулати, як видається, до цього часу не знайшли задовільного розв'язання — і не лише в українській історіографії.

Назагал можна висловити припущення, що велика і різнобічна ерудиція М. Грушевського в історико-концептуальному плані якоюсь мірою навізувала до майбутніх здобутків французької історичної школи „Анналів“, з тією відмінністю, що в українського вченого зберігалася посилена увага до соціальної конкретики і більший динамізм у представленні соціальних процесів. Дослідники відзначали також співзвучність соціологічних ідей М. Грушевського, висловлених ще на початку ХХ ст., з міркуваннями провідних сучасних, зокрема американських, соціологів, котрі визначають чергування інтеграційних і дезінтеграційних процесів у загальному річизці соціальних трансформацій³¹. Таку ж ідею про закономірність

²⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 309 (Наукове товариство ім. Т. Шевченка), оп. 1, спр. 33, арк. 58.

²⁹ Меморіал послам у справі матеріального забезпечення Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Львів, 1907. С. 15.

³⁰ Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. К., 1918. С. 57.

³¹ Черниш Н. Історико-соціологічний метод М. Грушевського і сучасність // Михайло Грушевський і Західна Україна. С. 326-327.

соціального розвитку висловлював український вчений у 1921 р. у праці „Початки громадянства“. Це свідчить про могутню наукову ерудицію М. Грушевського, який на порозі ХХ ст. зміг вловити провідні теоретичні ідеї сучасного наукового пошуку.

Підсумовуючи, слід ще раз підкреслити, що історичні праці М. Грушевського були оригінальним і помітним явищем у історичній думці східноєвропейських народів кінця ХІХ — початку ХХ ст. Посилання на них ми знаходимо практично в усіх вищезгаданих вчених регіону. Не всі положення його концепції сприймалися беззастережно. Жвава полеміка навколо його історичної концепції мала місце в Росії, Чехії, Польщі. Як завжди буває в таких випадках, вченого звинувачували в тих гріхах, яких він найменше заслуговував. Так, польські історики Л. Колянковський і Ч. Франкевич, відзначаючи „гідну подиву фактичну ерудицію“ автора „Історії України-Руси“, тим не менше закидали йому тенденційність і політизоване спотворення національної історії. Ч. Франкевич навіть звинувачував М. Грушевського в науковій необ'єктивності і полонофобії³². В оцінці праць М. Грушевського східноєвропейськими дослідниками завжди був присутній політичний аспект. Однак, на наш погляд, виконуючи благородну місію самопізнання і самоідентифікації українців, учений не пішов найлегшим шляхом, позначеним неоромантичними віяннями і національною міфотворчістю. Він зробив усе можливе для того, щоб накреслити об'єктивно-науковий образ історії власного народу, спираючись на кращі досягнення як східно- так і західноєвропейської суспільно-наукової думки. Історична концепція М. Грушевського ґрунтувалась на здобутках європейської науки, а її методологічні засади оригінально і своєрідно поєднували (нерівнозначне з еkleктикою) найновіші теорії історичного процесу, які знаменували перехід від класичної до модерністської парадигми у східноєвропейській історіографії. Зазначимо, що цей перехід відбувався в умовах активного і наростаючого процесу українського національного відродження. Тому слід погодитись з думкою одного з учнів М. Грушевського М. Кордуби, який у 1926 р. писав, що праці його вчителя відіграли таку саму роль для українців, як твори Паїсія Хілендарського для болгар, Франтішка Палацького для чехів і т. д.³³ На наш погляд, власне від синтетичних праць М. Грушевського розпочинається українська історіографія, яка відповідає високим стандартам європейської науки.

³² *Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M. Hruszewskiego Historji Ukrainy-Rusi. Lwów, 1913. S. 3-19; Dr Czeł [Cz. Frankiewicz]. Poglądy historyczne Prof. M. Hruszewskiego w „kwestji ukraińskiej“ w świetle krytyki naukowej. Lublin, [1916]. S. 4-16.*

³³ *Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик // Літературно-науковий вістник. Львів, 1926. Т. 91. Кн. 12. С. 347.*